

Vene vanausulised ja nende pühakojad Eestis 17.–21. sajandil

Jaanus Plaat

Järgnev artikkel¹ annab ülevaate vene vanausuliste ehk enne õigeusu kiriku patriarh Nikoni reforme 17. sajandil Venemaal valitsenud õigeusu järgijate ja nende sakraal-ehitiste ajaloost Eestis alates 17. sajandist kuni 21. sajandi alguseni. Põgusalt tuleb juttu vanausuliste erinevatest vooludest Eestis, samuti alates 1840. aastatest Eestisse jõudnud vanausulisi õigeusu kiriku rüppe tagasi tuua püüdnud ühisusu kirikust. Käsitletakse vanausuliste suhteid Vene Õigeusu Kiriku (edaspidi VÕK) ja tsaarivõimuga ning vanausuliste usuelu arenguid 20.–21. sajandil. Pikemalt peatutakse vanausuliste käekäigul nõukogude ajal, millest on seni vähe kirjutatud.² Artiklis pööratakse tähelepanu vanausuliste palvemajade ja kirikute käsitlemisele ning vaadeldakse ka Räpina skeedi (kloostri) ajalugu. Artiklit illustreerivad arhitektuurifotograaf Arne Maasiku 2008.–2010. aastal tehtud fotod tänapäeval tegutsevatest vanausuliste palvemajadest ja kirikutest Eestis.

Esimesed vanausuliste asundused Eestis

Vanausuliste karm tagakiusamine Venemaal pärast VÕK patriarh Nikoni juhitud kirikureforme 17. sajandil viis vanausuliste massilise põgenemiseni tsaaririigi äärealadele ja naabermaadesse. Varaseim Venemaalt põgenenud vanausuliste asustus Eestis tekkis Narva jõe ääres Mustajõe (Mustjõe) külas 17. sajandi lõpupoole. Aliise Moora hinnangul oli see varane üle Venemaa-Rootsi piiri (Eesti ala oli siis Rootsi võimu all) põgenenud vanausuliste asustus väiksearvuline, Jelizaveta Richteri kogutud andmetel aga küllaltki suur, sest 1684–1685 liitunud esimese, u 50-inimeselise

[1] Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandid 7264 toel.

[2] Alates 17. sajandi lõpust Eestis elanud vene vanausuliste varasemast ajaloost on ilmunud päris palju käsitlusi ning allikapublikatsioone (vt nt Moora 1964; Richter 1976; Berg, Kulu 1996; Ponomarjova 1999; Pentikäinen, Raudalainen 1999; *Otšerki...* 2004; 2007; Plaat 2005; Ponomarjova, Šor 2006).

Foto 1. Varnja vanausuliste kiriku ikonostaas (autor Filipp Mõznikov).

Foto: Arne Maasik 2008

vanausuliste kogukonnaga Narva jõe ääres veelgi põgenikke erinevatest Novgorodi küladest. Kokku võis Narva jõe äärseid vanausulisi olla 17. sajandi lõpul üle 100 ja vanausuliste asustus püsis seal veel 20. sajandilgi³ (Liiv 1928: 35–36, 84; Moora 1964: 49; Richter 1976: 14–16).

17. sajandi lõpul jõudsid esimesed vanausulised ka Mustvee kanti Peipsi järve kaldal. Peipsi lääneranniku külad olid 17. sajandil veel valdavalt eestlaste (kaluri) külad. Vaid üks 17. sajandil selles piirkonnas tekkinud küla – Nina küla – kujunes ja jäigi venelaste ning õigeusuliste külaks (Moora 1964: 60). Enamik vanausuliste asundustest tekkis Peipsi läänekaldal 18.–19. sajandil, mil sinna jõudsid mitmed uued vanausuliste põgenikuvoolud Venemaalt.

Räpina klooster

Enne tänaseni säilinud Peipsi-äärsete vanausuliste külade teket rajati suurem vanausuliste asundus Räpina mõisa maadele, kus see püsis 1710. või 1711. aastast kuni 1722. aastani. Nimelt asutasid 1710. aasta paiku fedossejevlastest vanausulised Räpina lähistel Võhandu jõel oma skeedi (erakla, kloostri). Teadaolevatel andmetel oli see esimene vanausuliste asundus Lõuna-Eestis ehk toonase Vene keisririigi koosseisus olevas Liivimaa kubermangu Eesti osas.

Kloostri rajamine on seotud vanausuliste fedossejevlaste haru asutaja, Novgorodist pärit ja Novgorodi vanausuliste kirikukogusid 1690. aastatel juhtinud Feodossi Vassiljevi (1661–1711) tegevuse ja õpetusega. Pärast tegutsemist Novgorodis ja seejärel alates 1699. aastast Poolas, asutas Vassiljev alates 1708. aastast oma kogudusi Venemaal Velikije Luki piirkonnas, kus Vjazova valda rajati ka oma skeet. 1710. aastal sai Vassiljev Eestimaa kindralkubernerilt Aleksander Menšikovilt loa asuda oma poolehoidjatega Räpina mõisa Tartu maakonnas. Ise Vassiljev sinna ei jõudnud, sest ta arreteeriti ja suri 1711 Novgorodi vanglas. Hiljem toodi tema põrm usukaaslaste poolt Räpinasse ja maeti sinna. Vassiljevi poeg ja vend ning Vjazova jt Venemaa paikade fedossejevlastel rändasid 1710–1711 Räpina mõisa, Põhjasõja ja katku tulemusena inimtühjaks jäänud pastoraadi maadele. Sinna rajati kaks skeeti – meestele ja naistele ning sealne liikmete arv hakkas kiiresti kasvama (Moora 1964: 107; Richter 1976: 16; Nikolski 1988: 206; Ponomarjova, Šor 2006: 10; Kivistik 2009: 5–7).

1718. või 1719. aastal sai võimudele teatavaks, et skeeti on elama asunud ka desertööridest sõdureid. Seepeale saadeti Räpina kloostrisse sõjaväeüksus ning algas kloostri „korra majja löömine“. Enamik skeedielanikke põgenes. Mitmed vanausulised arreteeriti. 1722. aastaks oli Räpina skeet lõplikult hävitatud (Richter 1976: 16; Kivistik 2009: 7–8).

Fedossejevlastel ei tunnistanud abielu ja praktiseerisid munklikku askeesi ning karskust. Samas esinenud Räpina mees- ja naisskeedis „kõlvatut elu“ ja kloostri nass-tavnik (teenistuste läbiviija) Konstantin Feodorov astus 1718. aastal õigeusku ning abiellus oma pihitütrega, hüljates sellega oma usukaaslastel (Kivistik 2009: 7–8).

Osa põgenenud ja vangistusest pääsenud vanausulistest asus Narva lähistel paikneva Mustajõe vanausuliste külasse, kus 1726. aasta andmetel elasid ainult va-

[3] Vaivara kihelkonna Mustajõe külas elas vanausulisi 1920. aastatelgi (Liiv 1928: 35–36).

nausulised ehk „raskolnikud“ nagu riigivõim ja VÕK neid kutsusid. Arvatavasti asus osa skeedist põgenenud fedossejevlasti 18. sajandil elama Peipsi läänerannikule ja Tartusse, kus tekkisid tänaseni püsivad suuremad vanausuliste asulad (Richter 1976: 16; Ponomarjova, Šor 2006: 10; Kivistik 2009).

Erinevad vanausuliste harud ja ühisusulised Eestis

Kuni 18. sajandi lõpuni oli Eesti vanausuliste seas arvatavasti ülekaalus fedossejevlaste haru, seejärel said ülekaalu pomoorid (ka pomoorlased, pomorjelased), ehkki fedossejevlaste kogudused tegutsevad Eestis tänaseni (Vanausuliste Koguduste Liitu kuuluv Väike-Kolkja kogudus ja alates 2004. aastast liitu mittekuuluv Raja kogudus, ülejäänud 9 praegust Eesti vanausuliste kogudust on pomoorid).

Vanausuliste paljude harude üldine jaotus kujunes siis, kui enne patriarh Nikoni reforme ja kirikulõhet pühitsetud vaimulikud olid kõik surnud. Preestritega vanausulised ehk popoovetsid (vn k *поповцы*, ka paplased) uskusid, et sakramentide jagamiseks on vaja pühitsetud vaimulikke ning lootsid neid värvata õigeusklike (nn uuekombeliste) ridadest. Preestritud vanausulised ehk bespopoovetsid (*беспоповцы*, ka papitud) keeldusid aga uues (õigeusu) kirikus pühitsetud vaimulikke tunnistamast ning eelistasid jääda ilma kirikliku hierarhiata. Need kaks peamist haru jagunesid valdavalt 18.–19. sajandi jooksul veel erinevateks gruppideks ja õpetusteks.

Preestrite suund oli 17.–18. sajandil levinum Pihkva ja Novgorodi ümbruses ja ka mujal Venemaal ning Poolas, kust osa neist rändas edasi Eestisse. Preestritud loobusid kõigist sakramentidest peale ristimise ja pihi. Viimaseid võisid erakorralistel asjaoludel toimetada ka ilmalikud ja isegi naised. Tavaliselt valiti jumalateenistusi läbi viima vähemalt 40-aastane, soovitatavalt usuasjades haritud ja lugupeetud mees. Et kadus võimalus abielu ametlikult (st preestri poolt) laulatada, hakkas osa vanausulisi nõudma kõigilt vallalist elu (*безбрачные*). Tegelikuses elati aga sageli vabaabielu laulatamata elukaaslastena (*сожитель, сожительница*). Teised preestritud tunnistasid aga lihtsa laulatustalituse võimalikkust (*брачные*). Bespopoovetsid jagunesid veel ka ümberristijateks ja mitteristijateks: osa pidas vajalikuks vanausku pöördunud teiste kirikute kristlasi ümber ristida, osa mitte.

Preestrite paljude harude hulka kuuluvad ka Eestisse jõudnud fedossejevlastel (*федосеевцы*), kes eriti varasemal ajal praktiseerisid askeesi, eitasid abielu ja kuulusid ümberristijate hulka. Fedossejevlastel tavatsesid elada äärmiselt askeetlikes tingimustes ning jutlustasid distsipliini, jumalakartlikkust ja vagadust.

Teine ja praeguseks Eestis enim levinud preestrite haru on pomoorid (*поморы, поморцы, поморское согласие*) ehk abielulised bespopoovetsid (*брачные беспоповцы*). Nemadki kuuluvad ümberristijate hulka. Pomooride haru kujunes välja Valge mere (Pomorje) ranniku kloostrites ja on lisaks Venemaale levinud Baltimaades, Ukrainas ja Valgevenes. Peamised keskused asuvad Leedus, Lätis ja Moskvast.⁴

[4] Eestis on arvatavasti tegutsenud ka filippovlased (*филипповцы*), kes eraldusid pomooridest 1730. aastatel ja panid varasemal ajal Põhja-Venemaal oma kompromissitus vastuseisus riigivõimu ja õigeusuga (keeldudes mh tsaari eest palvetamast) toime ka mitmeid enesepõletamisi (Nikolski 1988: 212–213; <http://et.wikipedia.org/wiki/Vanausulised>). Pomooride ja

Foto 2. Mustvee Püha Kolmainu Ühisusuliste kirik, valminud 1877.

Foto: Arne Maasik 2008

Eestis on pomoorid saavutanud ülekaalu hiljemalt 19. sajandil. Pärast Vene tsaari 1905. aasta usuvabadusmanifesti ning 1906. aasta seadust vanausuliste koguduste asutamise korrast registreeriti 1907–1913 Eestis ametlikult kuus kogudust: Tartu, Kolkja ja Mustvee pomooride, Kasepää ja Kallaste vanapomooride ning Väike-Kolkja fedossejevlaste kogudus (Ponomarjova, Šor 2006: 16). Lisaks olid oma palvemajad ja kogudused Peipsi kaldal 20. sajandi algul veel Kükita, Varnja ja Raja külas ning Piirisaarel Piiri külas.

Lisaks neile vanausuliste vooludele leidis Mustvee kandis ja ehk mujalgi alates 19. sajandi keskpaigast (endistest) vanausulistest moodustunud ühisusuliste kiriku liikmeid. Ühisusk loodi 1800. aastal tsaar Paul I ukasiga, mis lubas riituste ja teenistuste pidamist vanade kirikuraamatute järgi, kuid preester määrati valitseva kiriku ehk VÕK poolt. Ühisusulisi (*единоверцы*) võib pidada preestrid tunnistavaks vanausuliste haruks (Ponomarjova, Šor 2006: 14), sest ta kujunes vanausuliste baasil, kes nõustusid neile määratud vaimulikega tingimusel, et neil lubatakse oma vanu tavasid säilitada.

Eesti ainus ühisusuliste kogudus asutati Mustvees 1848. aastal. Esimesed Mustvee kandi vanausulised läksid paljuski sunniviisiliselt ühisusku üle juba 1840. aastal, 1848. aasta mais-augustis ristiti neljakümnest soldatist koosneva sõjaväeüksuse abil ühisusku sadu Mustvee vanausulisi (kui enne seda ümberristimisaktsiooni oli Mustvees 16 ühisusulist, siis juunis 1848 pea 300). Uuele kogudusele anti 1848. aastal kasutada võimude poolt sama aasta algul kinnipitseeeritud vanausuliste palvemaja koos sisustusega. 1849 õnnistati see ühisusuliste kabel ühisusuliste Püha Kolmainu kirikuks. Uus ühisusuliste 5 kupli ja kellatorniga kirik ehitati 1877 ja sisustati vanas stiilis ikoonidega.⁵ Kirikut kasutasid ühisusulised kuni koguduse teenistuste

fedossejevlaste kohta vt nt Nikolski 1988: 199–210, 269–277; Agejeva et al. 2002; <http://kopajglubze.boom.ru/slovar/f.htm>.

[5] Koguduse kool avati 1856. aastal. 1890 oli koguduses 631 ja 1924. a 273 inimest. Kogudusel oli pidevalt oma vaimulik 1848–1957 (Berens 1974: 207–208; Ponomarjova, Šor 2006: 68–70).

lõppemiseni 1957 (ametlikult likvideeriti kogudus 1960. aastal, kiriku vara viidi üle Mustvee õigeusu kirikusse) ja taas alates 2004. aastast.⁶

Vanausuliste asutuse laienemine ja koguduste ning palvemajade rajamine 18.–20. sajandil

Kui varasema vanausulistest siserändajate põhiosa moodustasid fedossejevlasted, siis arvatavasti alates 18. sajandi lõpust pomoorid, kellega liitus ka fedossejevlasti. Kui Peipsi lääneranniku külad olid ka 18. sajandil veel valdavalt eestlaste külad, siis 18. sajandi lõpupoole kujunesid mitmest senisest segaelanikkonnaga külast (Mustvee, Kallaste, Varnja jt) ülekaalukalt vene elanikkonnaga külad ja seda peamiselt vene vanausuliste juurdevoolu tõttu. Enamik vanausuliste asundustest (järveäärsest pikast tänavkülast) tekkis Peipsi läänekaldal 18. sajandi viimasel kümnendil ja 19. sajandi algul, mil erinevatest Venemaa piirkondadest (Novgorodi ja Tveri kubermangust ja mujalt) jõudis Peipsi kaldale (Lohusuust kuni Varnjani ja Piirissaa-rele) hulgaliselt vanausulisi (Moor 1964: 60, 99, 289).⁷ Esimesed vanausuliste püsi-asualad Peipsi läänerannikul rajati ilmselt juba 1730. aastate lõpul (Berg, Kulu 1996: 1168) lisaks 17. sajandi lõpust Mustvee kanti ning Narva jõe äärde siserännanud vanausulistele. Seda kinnitab ka andmestik varasemate vanausuliste palvemajade rajamise kohta.

Teadaolevalt vanim palvemaja (pärast Rápina skeeti) ehitati Peipsi läänerannikul Kükita külas ja pühitseti 1740. aastal Ristiülendamise auks. Palvela ehitatud Ivan Nikitini (teistel andmetel Novgorodi kaupmees Nikita) ja Moskva bojaar Morozovi eestvedamisel, kes muretsesid ka vajalikud kirikuriistad, liturgiaraamatuid ja neli kirikukella. 1833. aastaks oli Kükita koguduse hingekirjas ühtekokku 397 vanausulist (Ponomarjova, Šor 2006: 84), kelle avalik tegevus aga peagi keelustati. Vanausuliste koguduste tagakiusamise näitena 19. sajandil tuuaksegi järgnevalt Kükita koguduse käekäik, mida jagas ka enamik teisi Peipsi-äärseid kogudusi.

Tsaar Nikolai I 1826. aasta ukaas keelas nn raskolnikute (vanausuliste) palvemajade taastamise ja uute ehitamise. Algas vanausuliste järjekordne tagakiusamine võimude ja õigeusu kiriku poolt. 1830. aastate alguses jõudis karmide repressioo-

[6] 1926 otsustas Mustvee ühisusuliste kogudus ühineda Eesti Apostliku Õigeusu Kirikuga (edaspidi EAÕK) ja kuulus nõukogude ajal VÕK koosseisu. Mustvee Kolmainu ühisusuliste kogudus otsustati Moskva kinnitusele likvideerida 1960. Jõgeva rajooni juhtkond põhjendas seda NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu (VÕKN) Eesti volinik Kapitonovile liigse lähedusega keskkoolile, tänavaremondiga ja kiriku halva seisuga (Sõtšov 2007: 110). Kirikust sai ladu, kuid 1978. aastal anti see üle Evangeelsete Kristlaste-Baptistide Liidu Mustvee kogudusele. 2001. aastal tagastati hoone EAÕK-le, kes andis kiriku 2003 taas Mustvee Püha Kolmainu Ühisusuliste Halastuse koguduse (*Свято-Троицкий Единоверческий Приход Милосердия*) kasutusse (see kogudus registreeriti Eesti Vabariigi Siseministeeriumis 2000. aastal). Kirik avati teenistusteks 2004. aastal (www.bait-arvutisalong/mustvee).

[7] Jelizaveta Richteri poolt uuritud arhiiviallikate järgi kasvas vene asunduste elanike arv Peipsi läänerannikul järgnevalt: 1782. a 811, 1811. a 1172, 1820. a kuni 2700 ja 1846. a 4600 (Richter 1976: 21; vt ka Kurs 1996: 28; *Otšerki...* 2004: 105). Suure osa neist moodustasid vanausulised.

Foto 3. Vanausuliste palvemaja Kükita (Kikita) külas Kasepää vallas Tartu maakonnas, ehitatud 1948–1949.

Foto: Arne Maasik 2008

Foto 4. Kasepää vanausuliste palvemaja, ehitatud 20. sajandi algul (projekt 1902, arhitekt Wilhelm Schilling).

Foto: Arne Maasik 2008

Foto 5. Väike-Kolkja vanausuliste palvemaja, ehitatud 1928.

Foto: Arne Maasik 2008

nide laine ka Peipsimaale,⁸ sh Kükita külla. 1832. aastal rekvireeris riigiametnike komisjon Kükita koguduse kirikuraamatud, ikoonid, kirikuriistad ja kirikukellad. 1837. aastal pitseeriti Kükita palvemaja kinni, sellesse jäi hoiule mitu suurt kiristu ikoonidega. Kükita vanausulised esitasid korduvalt võimudele palveid avada palvemaja ning tagastada äravõetud varad. Ent siseministeeriumi otsusega 1846. aastal palvemaja hoopis lammutati ning ikoonid, kirikuraamatud ja -kellad anti üle Mustvee ühisuse kogudusele (Ponomarjova, Šor 2006: 84).

Tagakiusamisele vaatamata toimusid Kükitas (nagu ka mujal Peipsiääre vanausuliste küldes) palvekoosolekud salaja edasi. Pärast Nikolai I surma 1855 olud veidi leevenesid ja juba 1860. aastal avati palvemaja, kus algul toimusid salajased ja 1861. aastast avalikud teenistused.⁹ 1864. aastal hakkasid Kükita elanikud taotlema uue palvela ehitamisluba, mis õnnestuski saada tingimusel, et sellel ei tohtinud olla mingisuguseid väliseid pühakoja tunnuseid. Palvemaja õnnistati sisse 1865. aastal (Ponomarjova, Šor 2006: 84–86). See tagasihoidlik puidust palvemaja sai alles 1920. aastatel väikese torni ja põles maha 1944. aastal. Praegune Kükita palvemaja (osalt silikaatkividest) ehitati kohalike vanausuliste pingutuste tulemusena 1948–1949 (Treufeldt 2007: 81), ainsa uue vanausuliste palvemajana Peipsi ääres nõukogude perioodil (mujal taastati veel Tartu palvela).

[8] Nikolai I valitsemisajal (1825–1855) toimunud vanausuliste represseerimise ja palvemajade sulgemise kohta vt lähemalt Pentikäinen, Raudalainen 1999: 90–91; Ponomarjova 1999; *Otšerki...* 2004: 105–143; *Otšerki...* 2007; Plaat 2005: 10–11; Ponomarjova, Šor 2006.

[9] Vt *Документы по истории староверов Эстонии в XIX веке.* – <http://www.starover.ee/ru/index.html>.

Foto 6. Varnja vanausuliste kirik, valminud 1903.

Foto: Arne Maasik 2008

Kükita kogudusele sarnane saatus tabas tagakiusamise aegadel (eriti rängalt Nikolai I ajal, mil repressioonid olid veel karmimad kui usuvaenulikul nõukogude ajal) ka teisi Eesti vanausuliste kogudusi ja palvemajasid. 1860. aastatel hakati siiski poolsalaja uusi palvemaju avama, kusjuures võimud ei pruukinud neist teadagi, nagu võib järeldada Liivimaa kubeneri kirjast siseministrile 1865, mille järgi eksisteerinud kubermangus vaid üks palvemaja Riias. Samal aastal arvestati Liivimaal Tartu maakonnas (kuhu kuulusid ka Peipsi vanausuliste külad) olevat 2020 mees- ja 2379 naissoost vanausulist (kokku 4399) ja ühisusulisi (ainult Mustvees) vastavalt 314 ja 291 (kokku 605).¹⁰ Tegelikult olid 1865. aastaks taas poolsalaja tegutsema ha-

[10] Vt lähemalt *Документы по истории староверов Эстонии в XIX веке.* – <http://www.starover.ee/ru/index.html>. Erinevaid hinnanguid ja andmeid vanaususuliste arvukusest Peipsi ääres ja kogu Tartu maakonnas 18.–19. sajandil vt Richter 1976: 21; *Otšerki...* 2004: 26jj, 105, 122; Plaat 2005. Peipsi-äärsete vanausuliste arv on olemas 1855. aastast, mil väidetavalt kõiki vanausulisi (sh lapsi) loetlenud nimekirja järgi elas seal 3278 vanausulist (vt *Otšerki...* 2004: 25jj). Kogu Liivimaa kubermangus arvestasid võimud 1857. a kokku 12 680 vanausulist (neist Tartu maakonnas 3880 ja Riia linnas 8005) ning 1867. a 12 990 (Tartu maakonnas 3159 ja Riias 8798) (*Otšerki...* 2004: 122). Küll aga elas vanausulisi peale Liivimaa kubermangu vähemal määral veel Tallinnas, Narva kandis ja mujal Eestimaa kubermangus (Põhja-Eestis). Aastal 1897 toimunud rahvaloenduse andmete järgi võis kogu Eesti alal elada juba u 6700 vanausulist, kes moodustasid 0,7% kogu Eesti ala elanikkonnast. Protestante (luterlasi) oli 84,2% ja õigeusklikke 14,3% elanikkonnast. Eesti alal elanud venelased (4% kogu rahvastikust 1897. a) olid enamuses õigeusklikud, kuid õigeusklike enamuse moodustasid siis juba eestlased tänu 1840. aastatel Lõuna-Eestis ja 1880. aastatel Põhja-Eestis toimunud eestlaste kirikuvahtusliikumistele (luteri kirikust õigeusu kirikusse). Eestlaste hulgas oli 1897. a õigeusklikke 12% (Palli 1998: 29–31).

kanud mitmed Peipsi-äärsed vanausuliste palvemajad, ainsa palvemajana Peipsi järve ääres oli 1830.–1850. aastate repressioonide käigus sulgemisest pääsenud Kasepää palvela.

Osa esimestest Peipsi läänekalda palvemajadest võivad olla sarnaselt Kükitalle rajatud juba 18. sajandi keskel või teisel poolel. Nii ehitati kohaliku pärimuse järgi Kasepää külas palvela 18. sajandi keskpaiku, millele järgnes veel mitu puupalvelat ja 20. sajandi algul ehitati tänaseni püsiv palvemaja.¹¹

Täpsemalt teadmata on palvela ehitusaeg Väike-Kolkja külas,¹² kus on fedossejevlaste kogudus eksisteerinud 1770. aastast, teistel andmetel aga juba 1740. aastast (Ponomarjova, Šor 2006: 98). 18. sajandil (ilmselt 1785. aastal) on puidust palvemaja valminud veel Varnjas, mis sai peagi Peipsimaa fedossejevlaste keskuseks. 1833. aastaks oli Varnja külas ligi 350 vanausulist ning 1871. aastaks oli Varnja koguduses kuni 600 liiget. Palvemaja oli aga 20. sajandi alguseks lagunemas ja ehitati uus telliskividest pühakoda, mis õnnistati 1903. aastal (Ponomarjova, Šor 2006: 118). Seda palvemaja võib pärast hilisemaid juurdeehitusi (1935. aastal lisati kella ja haritorn; arhitekt Voldemar Toppel, insener Nikolai Oll) välisilmelt ka kirikuks nimetada, erinevalt enamikust teistest Peipsi-äärsete külade tagasihoidlikest puust palvemajadest. Kirikuks nimetavad seda pühakoda ka vanausulised ise (nagu ka Mustvee vanausuliste kirikut).

Arhiiviallikate järgi oli hiljemalt 1802. aastaks palvemaja olemas veel Kallastel, Mustvees, Suur-Kolkjas ja Piirissaarel (Piiri külas). Kallaste küla praegune palvemaja valmis 1865. aastal,¹³ mis teeb sellest vanima tänaseni säilinud vanausuliste

Foto 7. Mustvee vanausuliste kirik, valminud 1930.

Foto: Arne Maasik 2008

[11] Kasepää külast on andmeid 1582. aastast, mil külas elasid nii venelased kui ka eestlased. Algse koguduse moodustasid Venemaalt saabunud fedossejevlaste. 1830. aastate alguses elas Kasepää üle 500 fedossejevlaste, kellel oli olemas oma palvemaja. 1830. aastatel viidi see palvemaja mujale ja see jäi ainsa Peipsi-äärse vanausuliste palvemajana küll püsima, kuid lagunes, sest seda ei lubatud vastavalt 1826. aasta ukaasile remontida. Järgmine palvemaja Kasepää valmis 1862. aastal ja praegune ilmselt 1902. aastal, mis valmis kubermangu arhitekti Wilhelm Schillingi projekti järgi (Ponomarjova, Šor 2006: 110).

[12] Koguduse liikmed olevat arvanud, et esimene palvemaja ehitati juba aastal 1710 (Ponomarjova, Šor 2006: 98), mis teeks sellest vanima vanausuliste palvemaja Eestis.

[13] Vana palvemaja suleti 1837 võimude poolt ja ühe vanausulise eramaja muudeti palvelaks, kus peeti öösiti salaja jumalateenistusi. 1850. aastal hävitati see salajane palvela võimude käsul ning Kallaste vanausuliste vaimulik Ivan Ivanov sunniti 1851 astuma ühisusu kiri-

Foto 8. Kallaste vanausuliste palvemaja, ehitatud 1865.

Foto: Arne Maasik 2008

palvemaja Eestis, sest 1862–1865 ehitatud Tartu palvemajast on säilinud vaid 1931. aastal püstitatud kiviosad, mis kasutati ära nõukogude ajal uue palvela ehitusel (Treufeldt 2007: 78–79). Vanuselt teine tänaseni säilinud palvemaja Eestis on 1877. aastal valminud Suur-Kolkja palvemaja. Need palvelad on seega valminud enne, kui 1883. aastal saadi ametlik luba remontida vanu palvemaju ja ehitada uusi (Ponomarjova, Šor 2006: 104).

Suurim vanausuliste kogudus Eestis kujunes Mustvees, kus juba 18. sajandil moodustasid suure osa elanikkonnast vanausulised (fedossejevlastel). 19. sajandi algul oli Mustvee külas elanikke üle 1900 ja 1836. aastaks oli Mustvees 877 vanausulist. Hiljemalt 1802. aastaks olemasolnud kaupmees Joakim Gorjuškini ehitatud puidust palvemaja suleti 1848. aastal ja anti üle Mustvee ühisusulistele. Praegune, enamiku teiste Eesti vanausuliste puupalvelatega võrreldes uhke kirik ehitati 1927–1930 ja 1933 teostati selle põhjalik ümberehitus.¹⁴

Mustvee, Kallaste, Piiri ja Suur-Kolkja esimesed palvemajad võisid olla ehitatud ka varem kui 1802, Ott Kursi andmeil on Mustvee esimene vanasuliste palvela valminud 1795 (Kurs 1996: 30). 18. sajandi keskel ja teisel poolel võisid olla püstitatud ka teisi palvemaju. 19. sajandi alguseks olid vanausuliste palvemajad lisaks Peipsi lääneranniku küladele olemas veel Tallinnas ja ilmselt ka Tartus (Ponomarjova 1999: 33–34; Ponomarjova, Šor 2006: 10).

Tallinna vanausuliste ajalugu ulatub 18. sajandisse ja seostub Paldiskisse sattunud vanausulistega. 1718. aastal alustas Peeter I Paldiski sadama ehitusega. Pärast ettevalmistusi läks tegelik töö lahti 1723 ja katkes 1726 (pärast sõjasadama ehituse initsiaatori ja eestvedaja Peeter I surma). Sadamaehitajate põhiosa moodustasid Venemaalt saadetud sunnitöölised. Paldiski sunnitöölaagrisse (rajati 1722 ja tegutses kuni 19. sajandi alguseni) sattus koos kriminaalkurjategijate, mässajate, Peeter I

kusse. Tema väidetavalt sundkorras ristimine toimus Tallinna Püha Nikolai õigeusu kirikus. 1865. a ehitatud uues palvemajas taastati avalikud jumalateenistused peale aastakümneid kestnud repressioone. 1913. aastal ehitati praeguseni säilinud palvemajale külge kellatorn (Ponomarjova, Šor 2006: 90–92).

[14] Vrd *Документы по истории староверов Эстонии в XIX веке.* – <http://www.starover.ee/ru/index.html>; Tamm 2001: 100; Ponomarjova, Šor 2006: 68–76.

habeme mahaajamise käsu vastu astunud „habemike“ ja teistega ka vanausulisi.¹⁵ Pärast tööde lõpetamist jäi osa Paldiski vanausuliste järglasi elama Tallinna piirkonda, pannes arvatavasti koos teiste Venemaa sisekubermangudest saabunudega 18.–19. sajandil aluse kogudusele. Tallinnasse ehitati vanausuliste palvemaja 1807. aastal, mil Tallinnas olevat olnud u 160 vanausulist.¹⁶ Praegune Maarja Kuulutamise ikoonile pühitsetud palvemaja ehitati 1930. aastal.¹⁷

Tartu vanausulised ühinesid kogudusse juba 1740. aastal. Ilmselt oli neil ka hiljemalt 19. sajandi algupoolel oma palvemaja. 1826. aastaks oli Tartus 145 vanausulist ja 1846. aasta andmetel 296 vanausulist, kes ei palvetanud tsaari eest, ning 10 vanausulist, kes tunnistasid vaimulikkonda. Koguduse liikmetel oli olemas väike puitpalvela ja vaestemaja. 1865. aastal olevat linnas olnud 224 vanausulist (Ponomarjova, Šor 2006: 56–66).

Seega oli kuni Nikolai I aegsete repressioonideni Eesti vanausulistel vähemalt 8 Peipsi-äärses külas, Tartus ning Tallinnas oma palvemajad. Vanausulisi leidis aga veel Narva kandis ja mujal Põhja-Eestis, eriti arvukalt aga teistes Tartumaa külades. 1865. aasta andmetel, seega pärast suurema repressioonilaine lõppu, leidis vanausulisi näiteks järgmistes Tartumaa külades: Lohusuu (13 vanausulist), Omedu (21), Nina (11), sadu vanausulisi Kirumpää, Kõnnu, Luunja, Kavastu kandis ja mujalgi. Võru maakonnas loendati 14 vanausulist.¹⁸

Teistest Peipsi järve äärsetest vanausuliste küladest hiljem ehitati esimene palvemaja Raja külla, kus kogudus asutati 1860. aastal ja esimene puitpalvela ehitati ümber elumajast 1879. aastal. Raja külas tegutses u 1890–1930 nii Venemaal, Euroopas kui Ameerikas tuntust võitnud fedossejvlase Gavriil Frolovi (1854–1930)

Foto 9. Suur-Kolkja vanausuliste palvemaja, ehitatud 1877.

Foto: Arne Maasik 2008

[15] Peeter I 1822. aasta ukaasis kästakse Nižni Novgorodist Siberisse saadetud lahkusulised saata Paldiskis avatavasse sunnitöölaagrisse (vt lähemalt Matsejevits. Ilmselt peeti lahkusuliste all silmas vanausulisi.

[16] Tallinna palvela asus vanausulisest kaupmehele Moissei Proklovile kuuluvas majas ja selle juures asus ka vaestemaja ning vanausuliste kalmistu (Ponomarjova, Šor 2006: 50–54).

[17] Vt *Tallinna...* 2009: 95–97.

[18] Vt lähemalt *Документы по истории староверов Эстонии в XIX веке.* – <http://www.starover.ee/ru/index.html>.

ja tema õpilaste ikoonimaalitöökoda.¹⁹ Frolovi eestvedamisel ja osalisel finantseerimisel ehitati 1902–1910 uus palvemaja, millele anti pärast 1905. aasta usuvabadusmanifesti kiriku välimus (enne ei tohtinud vanausuliste palvemajad väliselt kirikut meenutada). Frolovi ja tema õpilaste ikoonidega kaunistatud viie torniga kirikut peeti Eesti kauneimaks. Paraku hävis see Teises maailmasõjas (Ponomarjova, Šor 2006: 78–83).

Vanausulised ja nende palvemajad-kirikud Eesti Vabariigi ning Saksa ja Nõukogude okupatsiooni aegadel²⁰

Pärast Vene tsaari 1905. aasta usuvabadusmanifesti ja eriti Eesti Vabariigi ajal tunnustati vanausulisi ja nende kogudusi ametlikult ning saadi taas suhteliselt vabalt tegutseda. Samas vanausuliste arv Eesti Vabariigi perioodil (1918–1940) enam oluliselt ei tõusnud. 1922. a rahvaloendusel loendati 5114 ja 1934. a 5276 vanausulist (Risch 1937: 122, 133), kes moodustasid mõlemal korral 0,5% Eesti elanikkonnast, olles suuruselt neljas konfessioon luterlaste, õigeusklike ja baptistide järel.²¹ Mitmes käsitluses on aga vanausuliste arvuks pakutud tunduvalt suuremaid numbreid (kuni 10 000).²² Tundub siiski, et end vanausuliseks pidanud oli pea poole võrra vähem kui vanausuliste külades elanud ja uurijate poolt (kultuuriliselt) vanausulisteks loetuid.²³

Eesti Vabariik tõi küll kaasa suurema usuvabaduse kui õigeuskliku tsaarivõimu ajal, aga siiski kogesid vanausulised ka tagakiusu. Nii põhjustas vanausuliste pahameelt 1935. aasta siseministri korraldus minna üle uuele kalendriale. Vanausulised keeldusid jumalateenistusi Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) poolt järgitava uue kalendri järgi läbi viimast. Osa vanausuliste vaimulikke (*nastavnik*, *batjuška*) olevat ennustanud vanausuliste palvemajade mahapõlemist ja taas levisid vanausuliste seas maailmalõpu meeleolud (Sild, Salo 1995: 187; Pentikäinen, Raudalainen 1999: 91). Keeld pidada kirikupühi vana kalendri järgi muutis suhted võimudega nii teravaks, et 1935. aastal vanausuliste palvemajad suleti ja osa vaimulikke saadeti sisuliselt asumisele (Berg, Kulu 1996: 1179). Näiteks Piirissaarel tegutsenud vanausuliste

[19] Vt Paaver, Mari-Liis. *Puhta silmaga*. – <http://www.starover.ee/est/index.html>

[20] Eesti vanausulistest 20. sajandil ja 21. sajandi algul vt põhjalikumalt Plaat 2005: 11–30; Ponomarjova, Šor 2006: 16–49; Grišakov 2007.

[21] Võrdluseks: 1934. a rahvaloenduse järgi oli Eestis õigeusklike 207488 (18,4%). Õigeusklike arv oli võrreldes 1897. aastaga kasvanud valdavalt õigeusklikega asustatud Põhja-Eesti ja Narva jõe taguste alade liitumise tõttu Eesti Vabariigiga (vt Plaat 2001: 148).

[22] Kursi ja Bergi järgi ulatus vanausuliste arv 1930. aastatel 14 Peipsi-äärses külas 7000–8000 inimeseni (1998: 63–64), lisaks elas vanausulisi ka Tallinnas ja Tartus ning mujalgi. Pentikäinen ja Raudalainen artiklis hinnatakse Eesti vanausuliste arvuks arvuks u 10 000 (1999: 84, 95), sama pakuvad ka Ponomarjova ja Šor (2006: 20–21) ning Potašenko (2007: 38). V. Grišakovi järgi oli vanausulisi 1940. aastaks üle 9000 (2007: 201).

[23] Tuleb ka arvestada, et nii 1922. kui 1934. aasta rahvaloendustel märgiti laste usk üles nende vanemate ütluse järgi. Seega ei ole rahvaloenduste suhteliselt väike vanausuliste arv põhjustatud laste väljajätmisest. Võib-olla on uurijate poolt ka paljusid Peipsi piirkonna külade õigeusklike vanausuliste hulka arvatud.

Foto 10. Piirissaare vanausuliste palvemaja Saare külas, ehitatud arvatavasti 1920. aastatel.

Foto: Arne Maasik 2008

vaimulikul Mihhail Vavilovil keelati elada Tartu-, Petseri- ja Virumaal ning Tallinnas (Lõuna 2003: 46). Pärast vanausuliste palvekirja president Konstantin Pätsile lahenes olukord siiski rahumeelselt ja vanausulistele soodsalt (Pentikäinen, Raudalainen 1999: 91–92).²⁴

Vanausuliste eesti keele oskus oli üldiselt hea ja luterlastest eestlastesse suhtuti tolerantselt. Vanausuliste „väljavalituse“ ja missioonitunne ning eriline oma usk ei lasknud aga neil seguneda ei eestlaste ega õigeusklike venelastega, mida soodustas ka vanausuliste keeld abielluda teiseusulistega (vt Berg, Kulu 1996: 1176; Kurs, Berg 1998: 63; Plaat 2005: 13–14).

Peipsi-äärsetes küldes ning Tallinnas ja Tartus tegutses 1920.–1930. aastatel kokku 12 vanausuliste kogudust,²⁵ usu- ja kultuurielu arenes hoogsalt, peeti omi koole ja raamatukogusid. Uued pühakojad valmisid 1930. aastal Mustvees ja Tallinnas. Seejuures ehitati Tallinnas 1924. aastal tuntud Eesti arhitekti Anton Soansi projekti järgi vanausuliste puitpalvela, mis varsti maha põles.²⁶

[24] Tänapäeval tähistab enamik EAÕK (eesti) õigeusu kogudusi oma kirikupühi uue kalendri järgi ning enamik Moskva Patriarhaadi alla kuuluvaid, valdavalt venelaste õigeusu kogudusi ning vanausulised järgivad vana kirikukalendrit.

[25] Võrdluseks: Lätis oli 1939. aastal 88 vanausuliste kogudust (Goeckel 1995: 204). Teistel andmetel oli 1930. aastatel Lätis 85 kogudust ja üle 91 000 vanausulise, Leedus vastavalt 53 ja üle 42 000 (Potašenko 2007: 38). Pentikäineni ja Raudalaineni artiklis hinnatakse koguni, et Lätis oli 1939. a umbes 100 000 ja Leedus 80 000 vanausulist (1999: 84, 95).

[26] Robert Treufeldti andmetel (2007), vt ka *Tallinna...* 2009: 95–97.

Foto 11. Raja vanausuliste palvemaja, ehitatud 1903 (tegutses algselt talvepalvelena ja pärast II maailmasõda palvemaja-kloostrina) ning 1944 sõjas hävinud vanausuliste kiriku kellatorn (taastatud 1990).
Foto: Arne Maasik 2008

Ainus uus palvemaja Peipsi läänerannikul ehitati sel perioodil Väike-Kolkjas. Praeguseni püsiv palvela ehitati 1928. aastal, sest vana palvemaja oli selleks ajaks juba väga kehvast seisusest. Isegi sellest ajast pole erinevalt teistest tollal valminud eri konfessioonide sakraalehitistest teada ei uue palvela projekti, arhitekti ega ehitajaid. Võimalik, et oma ehituskunsti poolest kuulsad vanausuliste ehitusmeistrid on ehitanud palvemaja ilma nõutava projektita (vt Treufeldt 2007: 75).

Väikesel Piirissaarel oli Eesti Vabariigi perioodil koguni kaks palvemaja Piiri ja Saare külas, lisaks veel üks õigeusu ja üks luteri kirik (eestlasi oli ligi veerand saare 1200 elanikust). Saare küla palvemaja ehitati ilmselt koos Saareküla vanausuliste koguduse registreerimisega Piiriküla koguduse kõrval 1920. aastatel. Piiriküla vanausuliste koguduses oli 1930. aastaks 354 liiget, Saareküla koguduses 460 (vt Ponomarjova, Šor 2006: 126–132). Teise maailmasõja ajal asustasid aga sakslased Piirissaare elanikud ümber²⁷ ja Piiri küla palvemaja põles maha.

Vanausuliste suhteliselt rahulik iseolemine Eesti Vabariigi ajal (kui välja arvata nn kalendritüli 1930. aastatel) katkes 1940. aastal alanud okupatsioonide ajastuga. **Saksa okupatsiooni ajal (1941–1944)** esines vanausuliste tagakiusamist ja Saksamaale tööle või koonduslaagritesse saatmist okupatsioonivõimude poolt (Raid 1978: 158; Ponomarjova, Šor 2006: 22). Vahel peeti suurte habemetega vanausulisi ka Nõukogude

[27] 1941. aasta sügisel saadeti sakslaste käsul Omakaitse poolt mõne tunni jooksul välja suurem osa Piirissaare vene elanikkonnast (Grišakov 2007: 201–202).

Foto 12. Tartu vanausuliste palvela, ehitatud 1950. aastatel (teistel andmetel 1948).

Foto: Arne Maasik 2008

partisanideks, kuid asja selgumisel lasti nad sakslaste poolt enamasti vabaks. Paljud vanausulised mobiliseeriti ka Saksa armeesse.²⁸

Nõukogude okupatsiooniga (1940–1941, 1944–1991) kaasnes kõigi konfessioonide, sh vanausuliste koguduste tegevuse range järelevalve ja piiramine ning usklikke tagakiusamine või repressioneerimine (vt Ponomarjova 1999: 43; Plaat 2001: 179jj; 2005: 14–22; Ponomarjova, Šor 2006: 22–24).

1945.–1946. aastal registreeris NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva Usukultusasjade Nõukogu (edaspidi UN) Eesti volinik uue korra järgi 11 registreerimisvalduse esitanud vanausuliste kogudust ja 9 vanausuliste vaimulikku (ERA, f R-1989, n 2, s 3, l 49-50, 84). Bergi ja Kulu artiklis esitatud „Eesti Usuasjade Valitsuse“ andmetel oli 1946. aastal Eesti 11 vanausu koguduses kokku 5806 inimest (1996: 1169).

Sõjas olid maha põlenud Tartu, Piiri, Kükita ja Raja palvemajad. Piirissaarele jäi tegutsema vaid üks, Saare küla kogudus ja palvemaja, palvemajata jäänud Piiri küla kogudust ei registreeritud. Raja kogudus jätkas 1944 mahapõlenud kiriku kõrval asuvas endises nn talvepalvelas,²⁹ mida kasutakse tänaseni.

[28] Kuna sakslased vallutasid 1941. aastal Tartu küllalt kiiresti, siis enamikku Peipsi meestest ei jõutud enne sakslaste tulekut Nõukogude armeesse võtta. Punaarmee mobiliseerimata jäänud mehed Peipsi-äärsetest küladest võeti peamiselt 1944. aastal vägivaldselt Saksa sõjaväkke (Ponomarjova 1999: 43).

[29] 1910. aastal valminud Raja vanausuliste kirikust on hiljem taastatud kellatorn (1990). Raja fedossejevlaste koguduse (talve)palvelat remonditi 2003–2004 (Ponomarjova, Šor 2006: 82).

Kükitas valmis 1948.–1949. aastal uus palvemaja. Tartu 1862–1865 ehitatud palvemaja, mille juurde püstitati 1931. aastal eeskoda ja kellatorn (arhitekt Anatoli Podčekajev), põles 1941. aastal. Praegune vanausuliste palvemaja valmis ühtedel andmetel 1948, teistel andmetel 1950. aastatel, kasutades ära 1931. aastal püstitatud kiviosasid. Taastatud palvemaja sisseadmiseks koguti kirikuraamatuid ja ikoone üle kogu Eesti. Osa ikonostaasist maalis Eesti vanausuliste kuulsaima ikoonimaalija G. Frolovi õpilane Mark Solntsev. Vanausulised soovisid palvemaja täielikku taastamist, kuid selleks ei saanud võimudelt luba.³⁰ Palvela on endises suuruses tänini taastamata.

Eesti vanausuliste arv langes UN Eesti volinike peetava arvestuse järgi nõukogude perioodil jõudsalt, nagu ka ülejäänud Eesti konfessioonidel. 1951. a kurtis usuasjade volinik, et Eesti vanausuliste arvu on võimatu kindlaks teha, kuna nad mingit arvestust ei pea. Tegu olnud peamiselt vanade inimestega.³¹ Tegelikult on vanausuliste kogudused siiski oma liikmeskonna nimekirju pidanud, kuid ilmselt neid siis vastavate ametnike eest igaks juhuks tagakiusamise hirmus varjanud. Nii on leitud Suur-Kolkja koguduse liikmete nimekiri 1955. aastast – 581 inimest (1930 – 505) ja Kasepää koguduse oma 1960. aastast – 140 peret ja 613 inimest (1930 – 807) (Grišakov 2007: 202).

UN volinikule jäid aga täpsemad koguduste liikmearvud teadmata kuni voliniku institutsiooni lõpuni 1990. aastal. Voliniku hinnangute järgi vähenenud vanausuliste arv 1961. a 1600-lt 1989. aastaks 600-le.³² Seega vähenenud usuasjade voliniku andmeil võrreldes 1934. a rahvaloendusega vanausuliste koguduste liikmete arv 1980. aastate lõpuks peaaegu 9 korda. Vanausuliste koguduste liikmeskonna langus oli voliniku arvestuste järgi üks suuremaid Eestis sellel perioodil³³ ja ilmselt toimuski suur langus vanausuliste arvudes just alates 1950. aastate lõpust koos aktiivse ateismikampaania algusega.

Nõukogude aja statistikasse tuleb aga suhtuda kriitiliselt ja seda ei saa kuigi täpseks pidada. Arvatavasti on tegu Eesti vanausuliste palvemaju suurtel usupühadel külastanud inimeste hinnanguliste koguarvudega, mitte end vanausulisteks pidavate inimestega.³⁴ Tuleb ka arvestada, et paljud usklikud varjasid oma seotust kogudustega, eriti pärast 1950. aastate lõpul alanud usuvastase võitluse tugevnemist. Paljud ei julgenud enam kirikus käia ka mitte suurtel usupühadel, kartes õigustatult

[30] Ponomarjova ja Šori järgi taastati 1948. aastal palvemaja säilinud osa, kuid selles hakkas paiknema majavalitsuse kantslei. Tartu vanausuliste kogudusel õnnestus registreeruda alles 1955. aastal, mil pärast mitmekordseid palvekirju tagastati palvemaja vanausuliste (Ponomarjova, Šor 2006: 56–66; vt ka Treufeldt 2007: 78–79; *Документы по истории староверов Эстонии в XIX веке.* – <http://www.starover.ee/ru/index.html>).

[31] ERAF, f 1, n 1-72, s 26, l 60–61.

[32] Andmed võetud: Usukultusasjade Nõukogu Voliniku Arhiiv (UNVA) Eesti Vabariigi Siseministeeriumis (UNVA, PSO, 1976, t 201, l 94-95; 1990, t 344, l 60; OS, 1986, t 3, l 77jj; 1988, t 3-1, l 138jj; 1990, t 3, l 5jj.) Vanauline V. Grišakov on pakkunud, et 1990. aastate alguseks ei ületanud palvemajas käinud vanausuliste arv 1000 inimest (2007: 208).

[33] Vrd erinevate Eesti usuüheduste liikmeskonna nõukogude ajal Plaat 2001: 221.

[34] Just suurematel usupühadel käinute arve on UNVA-s reeglina esitatud nt õigeusklike koguduste liikmete arvudena. Näiteks 1987. a on volinik esitanud Eesti õigeusklike arvuna suurtel usupühadel teenistusel käinute hinnangulise hulga – 13 980 (UNVA, OS, 1988, t 3-1, l 138jj). Arvatavasti kasutati sama meetodit ka vanausuliste arvu näitamisel.

kohalike võimuorganite esindajate/nuhkide kontrollretki pühakodadesse ja sellele järgneda võivaid repressioone. Galina Ponomarjova järgi ei lasknud ka Eesti vanausulised oma kuulumist kiriku juurde eriti välja paista. Just meeste puhul võis see karjääri rikkuda. Palvemajades käisid nõukogude ajal peamiselt naised ja eakamad inimesed, sageli võeti kaasa lapsi (1999: 44).

Teisalt on aga tõenäoline, et nagu kõigi teiste suuremate Eesti konfessioonide puhul, tegi ka vanausuliste koguduste tegelike liikmete arv nõukogude ajal läbi väga suure languse. Meeste ning noorte eemalejäämine vanausuliste kogudustest ei olnud tingitud mitte niivõrd vajadusest oma usklikkust varjata kui sekularisatsiooni laialdasest levikust vanausuliste ühiskonnas, sarnaselt kogu ülejäänud Eestile. Vanad inimesed ja naised moodustasid ka ülejäänud Eesti suuremates konfessioonides põhiosa oma kogudusele veel truuks jäänud vähestest liikmetest. 1987. aastaks oli Eesti uskkondade tegeliku liikmeskonna koguarv langenud alla 5% Eesti NSV elanike arvust. Kõigi uskkondade regulaarselt jumalateenistusel käinute osakaal Eesti elanikkonnast oli aga selleks ajaks langenud ilmselt alla 1% (vt Plaat 2001: 221–223).

Usuasjade voliniku arhiivis esitatud suhteliselt väikesed vanausuliste arvud kogudustega avalikult seotud (aktiivsema) liikmeskonna näitajana (aastate kaupa vt Plaat 2005: 17) on siiski tõenäolised, nagu ka vanausuliste arvukuse järsk langus 1960.–1970. aastatel. Ilmselt väheneks voliniku statistikas toodud vanausuliste arv veelgi, kui pidada aktiivseks liikmeskonnaks vaid regulaarselt palvemajas käinud liikmeid. Näiteks UN voliniku 1976. aasta aruande järgi olnud 75–80% õigeusu, katoliku ja vanausuliste koguduste liikmetest ükskõiksed ning nende kirikud tavalistel pühapäevadel peaaegu tühjad.

Kirikuskäijate arvu järsku langust, teenistusel osalejate vananemist ning vanade usukommete unustusse vajumist nõukogude ajal kinnitavad ka uurijad ja vanausulised ise (vt nt Grišakov 2007). Vanausulistele iseloomulikest usutoimingutest ja kommetest on nõukogude ajal näiteks oluliselt vähenenud paastumine, piht ja ristimine. Enam ei kehti ka kunagine range alkoholi tarbimise ja suitsetamise keeld, kuigi tänaseni ei lubata enamikus vanausuliste majadest suitsetada. Peaaegu kadunud on ka komme kasutada eri toidunõusid omade ja teiseusuliste jaoks (Ponomarjova 1999: 39), ehkki veel 1950. aastatel kasutati eraldi toidutegemise ja söögi-jooginõusid. Puhas ja mittepuhas (*поганая*) nõu oli kasutusel mitte ainult teiseusuliste puhul, vaid ka Kolkja küla fedossejevlane läks sama küla pomoorile külla oma teetassiga.

Ilmselt ongi suurem murrang vanade traditsioonide järgmise osas toimunud alatest 1960. aastatest, mil vanausuliste seas levisid järjest enam segaabelud (eriti seoses noorte lahkumisega linnadesse) ning vanadest tavadest ei hoitud enam kinni. Veel 1950. aastatel olid Peipsi-äärsed vanausulised V. Grišakovi meenutuste järgi pidanud kinni paastudest, abiellunud vaid vanausulisega, pannud lastele nimesid rangelt kirikukalendri pühakute järgi ning patukahetsus olnud kohustuslik kõigile, sh vanausulistest koolilastele, kelle koolist puudumisse suure paastu aegse patukahetsuse puhul olevat kooliõpetajad mõistvalt suhtunud. Ristiti enamasti järveveega 40 päeva pärast lapse sündi. Igas vanausuliste kodus olnud vähemalt üks ikoon või rist. Samas käinud juba siis tavalisel pühapäeval ja väiksematel pühadel palvemajas vaid 10–15% küllarahvast (Grišakov 2007: 204–205, 207). Grišakovi meenutused

käivad ilmselt eeskätt Kasepää-Kolkja kandi vanausuliste kohta, aga on arvatavasti kohaldatavad ka teistele Peipsi-äärsetele vanausulistele.

Nõukogude ajal hakkas populaarsust koguma isegi ilmalik matus. Siiski maeti 1960. aastate teisel poolel Kallaste linnas veel umbes 80% surnutest vanausuliste nastavniku poolt (*с батькою*) ja vaid 20% ilmalikult (*с музыкой* ehk koos muusikaga) (Richter 1969: 60). Sarnaselt ülejäänud Eesti usuühendustega jäi ka vanausuliste kogudustes matus 1960.–1980. aastateks peamiseks usutoiminguks. Võrreldes ülejäänud Eestiga, on aga vanausuliste piirkonnas ilmalik matus nõukogude ajal kõige vähem juurdunud. Vanausulistele on kiriklik matus olnud erilise tähendusega kui mitte kõige tähtsam traditsioon. Suures osas on vanausuliste matusekombestik säilinud kuni tänaseni.

Vanausuliste kaugenemist usust ning vanade usukommete hääbumist kinnitas ka 1966. a Jelizaveta Richteri poolt läbiviidud uurimus Kallastel (vt lähemalt Richter 1969; Plaat 2005: 20–21). Ilmselt võib Kallaste uurimuse tulemusi laiendada teistelegi Peipsi-äärsetele vanausuliste asulatele. Kallaste ja Mustvee linnades elas nõukogude ajal suur osa Eesti vanausulistest. Usuasjade voliniku andmeil elas näiteks 1985. a peaaegu pool Eesti vanausulistest linnades ja linna tüüpi asulates (UNVA, OS, 1986, t 3, 177–78), seega enamasti Kallastel, Mustvees, Tallinnas ja Tartus.

Nõukogude perioodi kokku võttes võib öelda, et vanausule truuks jäänute arv vähenes ning vananes nõukogude ajal väga kiiresti. Selle peamiseks põhjusteks olid Nõukogude riigi religioonivastane võitlus, noorte lahkumine Peipsi järve äärestest asulatest linnadesse³⁵ ja sideme kaotamine oma kogudustega³⁶ ning ühiskonnas toimunud sekularisatsiooniprotsess. Siiski suutsid vanausulised nõukogude perioodi üle elada ja oma vahenditest suudeti ka palvemaju remontida. Erinevalt kõigist teistest Eesti suurematest kirikutest ja koguduste liitudest, nende kogudusi nõukogude ajal ei suletud ja ka meessoost nastavnikud olid enamikus kogudustes ametis. Kui 1938. a oli 12 vanausuliste kogudusel 8 vaimulikku, siis 1976. aastal oli 11 kogudusel neid 7. Nastavnikute keskmine vanus oli 1976. a aga väga kõrge – 73 aastat. Võrdluseks võib tuua, et õigeusu kirikul oli 1976. a 86 koguduse peale 51 vaimulikku ja õigeusu koguduste arv oli langenud võrreldes 1938. aastaga peaaegu kolm korda (vt Plaat 2001: 446–447). 1980. aastate teiseks pooleks polnud aga nastavnikuid juba pooltel kogudustel. Osa nastavnikutest on olnud nõukogude ajal kontaktis ka toonase NSVL mitteametliku pomooride keskusega – Grebenštšikovi kogudusega. Puudus oli ka kunagi nii kuulsatest ikoonimaalijatest (Frolovi koolkond). Ainus tõeliselt väljapaistev ikoonimaalija Nõukogude Eestis – Mark Solntsev suri 1957. aastal³⁷ (Grišakov 2007: 205–208).

Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ajal (alates 1991) registreeriti 1995 Eesti Vanausuliste Koguduste Liit, kuhu kuulus endiselt 11 kogudust, neist 9 Peipsimaal (Mustvee, Raja, Kükita, Kallaste, Väike-Kolkja, Suur-Kolkja, Kasepää, Varnja, Piirissaare) ning Tallinnas ja Tartus kummaski üks. Paljusid palvemaju on 1990. aastatel ja 21.

[35] 1970. aastate kesksaiku suleti ka koolid Kasepääl, Varnjas ja Piirissaarel (Grišakov 2007: 207).

[36] 1996. a kirjutasid Berg ja Kulu, et viimase 20 aastaga oli elanike arv Piirissaarel vähenenud 3 ja Peipsiääre vallas 2 korda ning Raja vallas ja Kallastel u 20%. 1989. a moodustasid vanurid Peipsiääre vallas 42% ja Piirissaarel koguni 88% elanikest (1996: 1170–1171).

[37] Teistel andmetel 1958.

Foto 13. Tallinna vanausuliste palvemaja, ehitatud 1930.

Foto: Arne Maasik 2010

sajandi algul renoveeritud, aga paljusid ka rüüstatud.³⁸ Näiteks Kasepää küla vanausulised on oma palvemaja ikoone ja muud vara korduvalt varaste vastu koos kaitsenud.³⁹

Vabades oludes võib rääkida vanausu traditsioonide taaselustumisest Eestis, rahvarohketest kodupalvemaja pühade tähistamistest, vanausuliste muuseumide loomisest Peipsi ääres, hoogsast kirjastustegevusest ja vanausuliste ajaloo, keele ja kultuuri uuringutest (vt Ponomarjova, Šor 2006: 24–28; *Otšerki...* 2004; 2007; www.starover.ee). Vanausuliste tegevust on aidanud edendada 1998 Tartus loodud Eesti Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühing ning mitmed Peipsimaa arengule ja palvemajade renoveerimisele suunatud organisatsioonid ning riiklikud programmid.

Samas võib vähemalt statistika seisukohalt seda taassündi pidada siiski pigem traditsioonide austamiseks taassaabunud usuvabaduse tingimustes, mitte erilise usklike tõusu märgiks. Vanausuliste koguduste aktiivne liikmeskond pole 1990. aastatel ja 21. sajandi algul kuigi palju kasvanud. Enamik vanausku ristitud käib palvemajades vaid suurte pühade ajal, kui sedagi. Noorte ja meeste nappus näib kimbutavat kõiki kogudusi. 2005. aastaks juhtisid jumalateenistusi vanausuliste palvemajades juba valdavalt vanemad naised (11 kogudusest oli meessoost teenistuste läbiviija vaid Mustvees, Kasepää ja Varnjas). Tallinna kogudus on 2010. aastal ainus vanausuliste kogudus Eestis, kus peetakse jumalateenistuste täisring (õhtuteenistus, hommikuteenistus, tunnid, palveteenistus) laupäeviti, pühapäeviti,

[38] Sisse on murtud ja ikoone varastatud näiteks Varnja, Kolkja, Kallaste, Mustvee, Kükita ja Tartu pühakodadest, mõnest ka mitu korda.

[39] Vt Kasepää vanausulise mälestusi: *Otšerki...* 2007: 308–309.

pühade-eelsetel päevadel ja pühade ajal. Nõukogude ajal väliselt silmapaistmatu puuhoone on 21. sajandi algul ka peale saanud uue torni ja kupli⁴⁰ ning on osa koguduse liikmete arvates sellega ka „palvemajast kirikuks saanud“.

Vaatamata suhteliselt aktiivsele tegevusele, pole ka Tallinna vanausuliste kogudus kuigi arvukas.⁴¹ Bergi ja Kulu uurimuse järgi võis 1989. a rahvaloenduse järgi peipsivenelaste piirkonnas (Mustvee ja Kallaste linn ning Raja, Peipsiääre ja Piirissaare vald) elada u 3500 vanausuliste järeltulijat, kes moodustavad „vanausuliste järglas-konna praeguse tuumiku“. Neistki olid 1990. aastatel vanausu kandjateks „jäänud vanemad, peamiselt pensionieas inimesed, eelkõige naised“ (1996: 1170, 1178).

Selles valguses tuleb kriitiliselt suhtuda Eesti vanausuliste interneti kodulehel (www.starover.ee) pakutud ning Ponomarjova ja Šori esitatud hinnangusse, et vanausulisi on Eestis u 5000 (2006: 28). Ka Siseministeriumi usuasjade osakonna andmeil oli 2000. aastaks vanausulisi 5000 (Au, Ringvee 2000: 140–141), mis ilmselt kordab vanausuliste endi pakutud arvu.⁴² Ennast usult (mitte kultuurilt või päritolult) vanausuliseks pidajate arvukuse kohta annab aga teise tulemuse 2000. aasta rahvaloendus,⁴³ mille järgi vaid 2515 Eesti 15-aastast ja vanemat elanikku määratles end vabatahtlikule usuküsimusele vastates vanausulisena (0,2% kõigist usuküsimusele vastanud Eesti elanikust).⁴⁴ Venelasi oli vanausuliste seas 2390 (95%), eestlasi 91, teiste rahvuste esindajaid 34.⁴⁵ Vanausulistest rohkem pooldajaid oli kuuel Eesti konfessioonil (luterlus, õigeusk, baptism, katoliiklus, Jehoova tunnistajad ja nelipühilus).⁴⁶

Siinkohal tuleb silmas pidada, et usuküsimusele vastamine oli vabatahtlik. Samuti kasvaks vanausuliste arv oluliselt, kui arvestada kõiki vanausku ristitud lapsi

[40] Robert Treufeldti andmetel (2007), vt ka *Tallinna...* 2009: 95–97.

[41] 2000. aasta rahvaloenduse andmetel nimetas 246 täiskasvanud tallinlast end vanausuliseks (Ponomarjova, Šor 2006: 54).

[42] Samade autorite 2007. aastal ilmunud ülevaade annab Eesti vanausuliste arvuks 1. jaanuari 2007 seisuga koguni 15 000 ja vaimulike arvuks 3 (Au, Ringvee 2007: 64). Arvatavasti on tegu vanausuliste endi poolt pakutud „sünnilt vanausuliste“ arvukuse hinnanguga.

[43] Rahvaloenduse andmed on võetud: 2000. aasta... 2001: 78–79; 2000. aasta... 2002: 17–19, 316–322, 328; www.stat.ee.

[44] 2515 täiskasvanud vanausulisest oli naise 1497 ja mehi 1018. Maa-asulates elas 1035 ja linnades 1480 vanaulist (sh Tartus 483, Tallinnas 275, ülejäänud peamiselt Kallastel, Mustvees ja Ida-Virumaa linnades). Maakondadest oli enam vanausulisi Tartumaal (1472, peale Tartu ja Kallaste veel Peipsiääre ja Piirissaare vallas), Jõgevamaal (600, Mustvees ja Kasepää vallas, viimase küladest enim Raja külas, Harjumaal (282, peamiselt Tallinnas) ja Ida-Virumaal (108). Kui Tartu linn välja jätta, siis elas Tartu- ja Jõgevamaa Peipsi-äärsetes asulates kokku u 1500 täiskasvanud vanaulist.

[45] Vanausuliste osakaal Eestis elavate mitte-eestlaste seas on nõukogudeaegse massilise mitte-eestlaste sisserände tulemusena tugevasti vähenenud. Samuti on vanausuliste arv võrreldes Eesti õigeusklikega väike. 2000. a rahvaloenduse andmetel elas Eestis 351 178 venelast, moodustades suurima mitte-eestlaste grupina 25,6% rahvastikust. Usuküsimusele vastanud venelastest pidas 38,5% ehk 104 698 omaks õigeusku.

[46] Kokku määratles end õigeusklikuna 143 554 Eesti 15-aastast ja vanemat elanikku (13,9% usuküsimusele vastanuist, luterlasena vaid veidi rohkem – 14,8%). 72,9% Eesti õigeusklikest moodustasid venelased. Eestlasi oli õigeusku omaks pidanute seas 12,9% (vt lähemalt Plaat 2002: 103–104).

ja neid kunagi ristitud, kes on tegelikult religioonist kaugelt jäänud. Selle loenduse tulemusi ja nende kriitikat vt lähemalt Plaat 2002; 2005: 24–26.

Huvitav on asjaolu, et traditsioonilised vanausuliste keskused Kallaste ja Mustvee olid 2000. aasta loenduse järgi ainsad linnad Eestis, kus usklikud moodustasid üle 50% täiskasvanud elanikkonnast: Kallastel 62,5% (600 inimest 961-st usuküsimusele vastanust) ja Mustvees 50,5% (710 inimest 1406-st vastanust).⁴⁷ See on tingitud siinkirjutaja arvates eeskätt vene elanikkonna suurest osakaalust ja nii õigeusklike kui ka vanausuliste olemasolust neis linnades. 2000. a rahvaloenduse tulemused näitavad selgelt, et Eestis elavad venelased on tunduvalt usklikumad kui eestlased. Sama näitavad ka peaaegu kõik teised küsitlused ja uuringud.⁴⁸ Eeskätt on venelaste suurem usklikkus seotud õigeusu populaarsusega (kui võrrelda luterlusega eestlaste seas). Kuid ilmselt saab ka Eesti vanausuliste kohta väita, et nende seas on usklike osakaal tunduvalt suurem kui eestlaste seas. Võrdluses luterlastest eestlastega ei tundu rahvaloendusel end vanausulisteks lugenute arv enam nii väiksena.

Religioon on tänaseni vanausuliste peamisi identiteedi aluseid,⁴⁹ kuid religiooni roll nende identiteedis on alates nõukogude ajast oluliselt vähenenud. Siin on tekkinud ka suured põlvkondadevahelised erinevused. 1960. aastatel ja hiljem sündinute elus pole vanausul enam erilist tähtsust. Vanausu peamisteks kandjateks on tänapäeval peamiselt vanem põlvkond ja naised (vt ka Berg, Kulu 1996: 1172–1173, 1176–1178). Nende jaoks on religioon ilmselt jätkuvalt identiteedi aluseks.

Kokkuvõte

Alates 17. sajandi lõpust Eestis elanud vanausuliste arv kasvas eriti jõudsalt 19. sajandil, vaatamata võimude ja õigeusu kiriku tagakiusamisele ning ei vähenenud ka eriti raskete repressioonide tõttu tsaar Nikolai I ajal (1820.–1850. aastatel). Aastal 1897 toimunud rahvaloenduse andmetel võis tollasel Eesti alal elada u 6700 vanausulist, kes moodustasid 0,7% kogu Eesti ala elanikkonnast ning 1934. a rahvaloenduse andmetel elas Eestis 5276 vanausulist ehk 0,5% elanikest. Tagakiusu võimude poolt kogesid vanausulised ka esimese Eesti Vabariigi päevil ja eriti nõukogude perioodil, kuid ometi jäid nende 11 kogudust püsima kogu nõukogude aja. Samas tegi koguduste elu nõukogude perioodil läbi suure languse. 1960. aastate algul käis suurtel usupühadel Eesti vanausuliste palvemajades u 1600 ja 1980. aastate teisel poolel veel u 600 inimest (ENSV usuasjade voliniku andmeil). Oletatavasti pole see arv 1980. aastate madalseisust oluliselt suurem ka tänapäeval. Ilmselt veel vähem on alates nõukogude ajast neid, kes käivad regulaarselt pühapäevastel jumalateenistustel

[47] Mustvees oli vanausulisi ja õigeusklikke pea võrdselt (vastavalt 17,3% ja 17,7%) ning luterlasi 14,5%. Kallastel oli vanausulisi 35,6%, õigeusklikke 18% ja luterlasi 7,3%.

[48] Nt enamik 1990. aastate sotsioloogilistest küsitlustest näitas, et võrreldes eestlastega, on Eestis elavad venelased jt mitte-eestlased oluliselt religioossemad, vähemalt mis puudutab seotust traditsioonilise kristlusega (vt Plaat 2000; 2002; 2003).

[49] 1994.–1995. a toimunud küsitluse järgi pidas 40% Peipsi-äärsetest vanausulistest vanausku enese jaoks väga tähtsaks ja 41% oluliseks ning 60% arvas, et tema perekonnale on vanausuliste tunnused väga või keskmiselt iseloomulikud (Berg, Kulu 1996: 1177).

ja pihil, peavad paastu ning järgivad pidevalt teisi vanausuliste kombeid. Kuigi vanausuliste kogudused on usuvabaduse tingimustes alates 1990. aastate algusest taas kosunud, luges end Eesti täiskasvanud elanikest 2000. a rahvaloendusel usu poolest vanausuliseks vaid 2515 inimest. Kui neile lisada sünnilt ja kultuurilt vanausulised, siis on see arv oluliselt suurem, vanausuliste endi hinnangul on neid Eestis u 5000.

Tänapäeval elavad Peipsi vanausulised või nende järeltulijad peamiselt neljas keskses: 1) Mustvee linn ja sellega piirnev Raja küla; 2) Kallaste linn; 3) Kolkja-Kasepää-Varnja tänavkülad; 4) Piirissaare külad. Sajandite jooksul on nendesse vanausuliste keskustesse lisandunud eestlasi, venelastest õigeusklikke (osa vanausuliste jaoks ka nn nikonlased – *никоналинцы*) ja venelastest mitteusklikke (nn *советские*), kuid vanausulised on tänini säilitanud oma religiooniga seotud identiteedi ja eripärase kultuuri ega ole teistega suuremat segunenud, kuigi segaabelud on alates nõukogude ajast ka vanausuliste seas levinud. Viimast on põhjustanud ka nooremate lahkumine linnadesse. Suur osa vanausulistest elab Tartus ja Tallinnas ning vähemal määral mujal Eestis. Religioon on enamiku vanausuliste identiteedi aluseks olnud kuni 20. sajandi teise pooleni, mil nooremad põlvkonnad hakkasid järjest enam eemalduma esivanemate religioonist (eriti selgelt alates 1960. aastate algusest). Viimastel aastakümnetel on vanausu aktiivseks järgijaks jäänud peamiselt vanem põlvkond. Küll on aga alates 1990. aastatest tugevnemas vanausuliste kultuuriline identiteet, mis toob suurtel usupühadel kokku sadu vanausulisi kogu Eestist. Ka paljud vanausuliste järeltulijaid, kes tegelikult enam usklikud ei ole, käivad aeg-ajalt suurematel kirikupühadel, seostavad end vanausuliste kultuuriga ja lasevad oma lapsed vanausku ristida.

Kõigil suurematel vanaususuliste kogukondadel on oma palvemajad või kirikud, vanausuliste palvemajade ehitamise ajalugu ulatub vähemalt 18. sajandisse. Esimese skeedi (erakla) rajasid vanausulised Rāpinasse u 1710. aastal ja esimese palvemaja teadaolevalt 1740. aastal Kükita külla. Tänapäevaks on palvemaju säilinud 11, neist 9 Peipsi läänerannikul. Üldistavalt võib Eesti vanausuliste palvemajade kohta öelda, et vanausuliste kogudused pole tavaliselt oma palvemajade arhitektuursele ja kunstilisele küljele suurt tähelepanu pööranud. Enamiku palvelate puhul pole teada ka arhitekte. Vanausulistest arhitekte samuti teada ei ole ning teadaolevad arhitektid-insenerid (20. sajandil valminud vanausuliste pühakodade puhul) on tõenäoliselt valitud suhteliselt juhuslikult. Enne Eesti Vabariigi perioodi on suur osa palvemaju kerkinud ilmselt ka ilma projektita, püstitatuna kogu Eestis kuulsate vanausulistest ehitusmeistrite poolt. Ilma projektita on arvatavasti ehitatud veel 1920. aastatelgi (Väike-Kolkja ja Piirissaare palvelad).

Kiriku mõõdu annavad tänaseni säilinud 11 vanausuliste pühakojast välja 1902.–1903. aastal punastest tellistest ehitatud ja 1935. aastal täiendatud Varnja pühakoda ning 1930. aastal valminud ja 1933. aastal ümber ehitatud Mustvee vanausuliste kirik. Selles, et välised vanausuliste religiooni ja kultuuriga seostuvad märgid pole reeglina väga tagasihoidlike puidust vanausuliste palvemajade ehituste puhul olulised olnud, on oluline osa tsaarivõimu (ja õigeusu kiriku) repressioonidel ja ettekirjutustel. Nimelt ei tohtinud vanausuliste palvemajad sarnaneda kirikutega ega omada väliseid kiriku atribuute. Ka võrreldes väikeste puupalvelatega tundub suurem ja uhkem Varnja kivipühamu valmis 1903. aastal ilma mingi välise kirikli-

ku atribuudita (Wilhelm Schillingi projekti järgi). Kella ja kupliga haritorn Varnja kirikule valmis alles 1935. aastaks arhitekt Voldemar Tippeli ja insener Nikolai Olli projekti järgi (Trefeldt 2007: 80–83). Tuntud arhitektide kavandatud Tallinna Kadrioru uus palvela ja Tartu palvela juurdeehitis on tänaseks hävinenud. Ilmselt on Eesti vanausulised olnud harjunud, et nende pühakojad on tagasihoidlikud ja isegi 1930.–1931. aastal ehitatud Tallinna vanausuliste palvemaja puhul on võimalik, et katuse sibulkupliga haritorn ehitati esimest korda alles 2009. aastal – selle varasema olemasolu kohta pole kindlaid tõendeid (vt Trefeldt 2007: 77, 79; *Tallinna...* 2009: 97).

Samas on just need tagasihoidlikud puidust palvemajad koos väliselt veelgi silmapaistmatumate seto puutsässonatega (kabelitega) vägagi omapäraseks ja rahvapäraseks vanausu ja õigeusu sakraalarhitektuuri näiteks, mis sageli üllatavad uhkete sibulkuplitega õigeusu kivikirikutega harjunuid. Vanausuliste kultuur on aga üks kõige omapärasemaid ja enim vanu traditsioone säilitanud kultuure Eestis läbi kolme sajandi ja üks ehedamaid omakultuuri tugevuse näiteid tänapäeva Eestis.

Allikad

ERA – Eesti Riigiarhiiv Tallinnas, Fond R-1989 – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva Usukultusajade Nõukogu Volinik ENSV Ministrite Nõukogu juures.

ERAF – Eesti Riigiarhiivi Filiaal Tallinnas, Fond 1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee.

UNVA – NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva Usukultusajade Nõukogu Voliniku Arhiiv Eesti Vabariigi Siseministeriumis Tallinnas.

OS – Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эстонской ССР.

PSO – Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религий.

Statistikaamet – <http://www.stat.ee>.

Kirjandus

Agejeva et al. 2002 = Агеева, Е. А.; А. И. Мальцев, Е. М. Юхименко. Беспоповцы. – *Православная энциклопедия*, т. IV: Афанасий-Бессмертие. Москва, б. г. [2002], 702–724.

Au, Ilmo; Ringo Ringvee 2000. *Kirikud ja kogudused Eestis*. Tallinn: Ilmo.

Au, Ilmo; Ringo Ringvee 2007. *Usulised ühendused Eestis*. Tallinn: Allika.

Berens 1974 = *Историко-статистическое описание церквей и приходов Северо-Западных епархий. Часть 2, Эстонская епархия. Составил Владимир Беренс*. Таллин, 1974 (Masin-kirjas käsikirja koopia Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus).

Berg, Eiki; Hill Kulu 1996. Peipsivenelased: Rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteetid. – *Akadeemia* 6, 1164–1183.

(*Dokumentõ...*) = *Документы по истории староверов Эстонии в XIX веке*. – <http://www.starover.ee/ru/index.html>, viimati külastatud 3.3.2011.

- Goeckel, Robert F. 1995. The Baltic Churches and the Democratization Process. – Michael Bourdeaux (ed.). *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia. The International Politics of Eurasia*. Vol. 3. Armonk, NY; London: M. E. Sharpe, 202–225.
- Grišakov 2007 = Гришаков, В. Л. Старообрядчество в Эстонии и жизнь староверов Тартуского уезда в 1940–1991 гг. – Катрин Кару, Ирина Кюльмоя, Оксана Паликова, Анжелика Штейнгольд (сост.), Ирина Кюльмоя (отв. ред.). *Очерки по истории и культуре староверов Эстонии*. II. Тарту: Издательство Тартуского университета, 2007, 201–209.
2000. aasta... 2001 = 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus II. Kodakondsus, rahvus, emakeel ja võõrkeelte oskus. 2000 Population and Housing Census II. Citizenship, Nationality, Mother Tongue and Command of Foreign Languages. Tallinn: Statistikaamet.
2000. aasta... 2002 = 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus IV. Haridus. Usk. 2000 Population and Housing Census IV. Education. Religion. Tallinn: Statistikaamet.
- Kivistik, Vaike 2009. Vanausuliste pelgupaik Rāpinas. – Vaike Kivistik, Virve Tund (koost). *Vene vanausuliste jälgedes Rāpinas, Beresjes ja Piirissaarel*. Rāpina: Rāpina Koduloo- ja Aianusmuuseum, 3–10.
- Kurs, Ott 1996. Mustvee Peipsimaa etnilises siirdevööndis. – *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik: konverentsi materjalid, Mustvee, 21.–22. november 1995*. Jõgeva: Jõgeva Metsaselts, 27–32.
- Kurs, Ott 2006. Peipsimaa majandusliku ja kultuurilise siirdevööndina. – *Rajamaade rahvaid*. Tartu: Ilmamaa, 95–109.
- Kurs, Ott; Eiki Berg 1998. Eesti etniline mosaiiksus. – Ants Viires, Elle Vunder (toim). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 63–70.
- Liiv, Otu 1928. *Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini: koos asustuse tulunduselu ja usulise seisundi vaatluskatsega päämiselt Rootsi ajal*. Tartu: Loodus.
- Lõuna, Kalle 2003. *Petserimaa: Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920–1940. Loodus, aeg, inimene*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Matsejevitsš, L. V. Paldiski linna asutamise arengu ajaloost. – http://www.paldiski.ee/public/paldiski_ajalugu_est.pdf, viimati külastatud 3.3.2011.
- Moora, Aliise 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost: ajaloolis-etnograafiline uurimus Eesti-Vene suhetest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Nikolski, Nikolai 1988. *Vene kiriku ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Otšerki... 2004 = *Очерки по истории и культуре староверов Эстонии*. I. Ответственный редактор И. П. Кюльмоя. Тарту: Издательство Тартуского университета, 2004.
- Otšerki... 2007 = Катрин Кару, Ирина Кюльмоя, Оксана Паликова, Анжелика Штейнгольд (сост.), Ирина Кюльмоя (отв. ред.). *Очерки по истории и культуре староверов Эстонии*. II. Тарту: Издательство Тартуского университета, 2007.
- Paaver, Mari-Liis. *Puhta silmaga*. – <http://www.starover.ee/est/index.html>, viimati külastatud 3.3.2011.
- Palli, Heldur 1998. *Eesti rahvastiku ajaloo lühhiilevaade*. Tallinn: Sisekaitseakadeemia kirjastus.
- Pentikäinen, Juha; Taisto Raudalainen 1999. The Priestless *Pomortsy* in the Baltic States: Old Believer Communities on the Western Coast of Lake Peipus. – Juha Pentikäinen (ed.). *Silent as Waters We Live: Old Believers in Russia and Abroad: Cultural Encounter with the Finno-Ugrians. Studia Fennica. Folkloristica* 6. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 84–96.
- Plaat, Jaanus 2000. Mida usuvad Eesti elanikud? Religioonisotsioloogilistest küsitlustest aastatel 1990–2000. – M. Kõiva (toim). *Sator 2. Artikleid usundi- ja kombeloo*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 28–43.
- Plaat, Jaanus 2001. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: Usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Eesti Rahva Muuseumi Sari 2. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

- Plaat, Jaanus 2002. Christian and Non-Christian Religiosity in Estonia in the 1990s: Comparison of Estonians and other Ethnic Groups. – *Whose Culture? Pro Ethnologia* 14, 97–134.
- Plaat, Jaanus 2003. Eesti – luterlik või õigeusklik riik? Eestlaste ja venelaste usklike võrdlus 1990–2000. – *Teologinen Aikakauskirja/Teologisk Tidskrift* 6, 580–591.
- Plaat, Jaanus 2005. The Identity and Demographic Situation of Russian Old Believers in Estonia. (With Regard to the Period of the 18th to the Early 21st Century). – Terje Anepaio, Olaf Mertelsmann, Jaanus Plaat (eds.) *The Russian Speaking Minorities in Estonia and Latvia. Pro Ethnologia* 19, 7–31.
- Ponomarjova, Galina [1999]. *Русские староверы Эстонии = Vene vanausulised Eestis = Russian Old Believers in Estonia*. Tartu: Tartumaa Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühing.
- Ponomarjova, Galina; Tatjana Šor 2006. *Eesti vanausulised: väike kirikuloo teatmik = Староверы Эстонии: краткий исторический справочник = The Old Believers of Estonia: a Brief Historical Survey*. [Tartu]: Tartumaa Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühing.
- Potašenko 2007 = Поташенко, Г. В. Староверие в странах Балтии, Польше и Восточной Германии: 1918–1940 гг. – Катрин Кару, Ирина Кюльмоя, Оксана Паликова, Анжелика Штейнгольд (sost.), Ирина Кюльмоя (otv. red.). *Очерки по истории и культуре староверов Эстонии*. Tartu: Издательство Тартуского университета, 2007, 37–58.
- Raid, Lembit 1978. *Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini. Marksistlik ateism Eestis aastail 1900–1965*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Richter 1969 = Рихтер, Елизавета Владимировна. Опыт исследования религиозности у русского населения Причудья. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*. XVII kd. Ühiskonnateadused. Nr 1, 54–69.
- Richter 1976 = Рихтер, Елизавета Владимировна. *Русское население западного Причудья: (очерки истории, материальной и духовной культуры)*. Таллин: Валгус, 1976.
- Risch, Helmut 1937. Die estnische apostolisch-rechtgläubige Kirche. – *Kyrios*. Heft 2, 113–142.
- Sild, Olaf; Vello Salo 1995. *Lühike Eesti kirikulugu*. Tartu.
- Sõtšov, Andrei 2007. *Eesti Õigeusu Piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tallinna...* 2009 = *Tallinna kirikud. Ajalugu ja restaureerimine*. Koostajad Olev Liivik, Boris Dubovik, tekstide autorid Egle Tamm, Olev Liivik. Tallinn: Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, 2009.
- Tamm, Egle 2001. *Moodsad kirikud: Eesti 1920.–1930. aastate sakraalarhitektuur*. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum.
- Treifeldt 2007 = Трейфельдт, Роберт. Старообрядческие храмы в эстонской архитектуре 1920–30-х годов. – Катрин Кару, Ирина Кюльмоя, Оксана Паликова, Анжелика Штейнгольд (sost.), Ирина Кюльмоя (otv. red.). *Очерки по истории и культуре староверов Эстонии*. II. Tartu: Издательство Тартуского университета, 2007, 72–84.
- Tund, Virve 2009. Piirissaare vanausulised. – Vaike Kivistik, Virve Tund (koost.). *Vene vanausuliste jälgedes Räpinas, Beresjes ja Piirissaarel*. Räpina: Räpina Koduloo- ja Aiandusmuuseum, 19–27.

Jaanus Plaat (sünd 1967) on lõpetanud Tartu Ülikooli 1992 ajaloo ja etnograafia erialal, Mag. phil. etnoloogia alal (1994) ja PhD etnoloogia alal (2001). 1995–2005 Eesti Rahva Muuseumi direktor, alates 2006 Eesti Kunstiakadeemia rahvakunsti ja kultuuriantropoloogia õppetooli professor. Peamisi uurimissuundi on viimastel aastatel õigeusuliste ja vanausuliste ning nende sakraalehitiste ajalugu Eestis.

Summary: Russian Old Believers and their houses of worship in Estonia from the 17th to the 21st century

Jaanus Plaat

The article gives an overview of the history of the Russian Old Believers in Estonia and their houses of worship and hermitages on the western shores of Lake Peipsi as well as in Tartu and Tallinn. It also deals with different streams of Old Believers (Estonia had predominantly *Pomortsy* and *Fedoseevtsy*) and Mustvee joint believers. Thorough treatment is devoted to how the Old Believers have fared since the middle of the 20th century.

Russian Old Believers have inhabited Estonia since the end of the 17th century. Their numbers increased especially rapidly in the 18th century, in spite of official and church persecution; and did not decrease even under the harshest repressions (1820s–1850s). According to the 1897 census, about 6,700 Old Believers lived in what is now Estonia (0.7% of the population), and according to the census of 1934, there were 5,276 of them (0.5% of Estonian population). Official persecution was experienced by the Old Believers in the 1920s and 1930s as well and especially in the Soviet era, but their 11 congregations nevertheless survived. Congregational life did, however, decline greatly during the Soviet period. In the early 1960s, about 1,600 attended worship services on major religious holidays, and by the late 1980s the figure had fallen to about 600 people (according to data from the Estonian SSR religious affairs official). Presumably, compared to the low point of the 1980s, this figure is not much greater today. Starting in the Soviet era, even fewer people attended church service and confession regularly, fasted or followed other Old Believer customs. Even though the congregations are now doing better in conditions of religious freedom, only 2,515 Estonian adult inhabitants identified themselves as Old Believers in the 2000 census. If we add those who are Old Believers by birth or culture, this number is significantly lower; the Old Believers estimate that there are about 5,000 of them in Estonia.

Today the Old Believers of the Peipsi shore live primarily in the cities of Mustvee and Kallaste, in the shoreline villages and on the island of Piiressaar. Over the centuries, Estonians, Russian Orthodox adherents and the non-religious have settled in Old Believer communities, but the Russian Old Believers have kept their religious identity and particular culture. They have not intermingled to a great extent, although mixed marriages have been common since the Soviet period. This last fact is due to the young people leaving for cities; a large share of the Old Believers lives in Tartu and Tallinn and elsewhere in Estonia. Religion served as the basis for the identity of most Old Believers up to the second half of the 20th century, a time when younger generations began to become estranged from their forebears' religion (an especially clear trend since the 1960s). In recent decades, it is primarily the old generation that has remained an active adherent of the old faith. But since the 1990s, the Old Believers' cultural identity has become stronger, and religious festivals draw hundreds of Old Believers from all over Estonia. Many descendants of

Old Believers who are no longer religious meet periodically at large church events, identify with Old Believer culture and allow their children to be baptised into the Old Believer faith.

All major Old Believer communities have their own houses of worship or churches. The history of the construction of these sites dates back to at least the 18th century. The first hermitage was built in Röpina circa 1710 and the first prayer house is known to date from 1740 in Kükita village. Today 11 of the prayer houses are in existence, nine of them on the western shore of the Peipsi. In general, a feature of the Estonian Old Believer prayer houses is that the Old Believers have not usually paid much attention to the architectural or artistic side of their houses of worship. The architects of most of the buildings are not known. Nor do we know of any Old Believer architects, and the architects and engineers who are known (in the case of 20th century Old Believer houses of worship) were probably selected relatively haphazardly. Prior to the 20th century, many of the prayer houses were erected without blueprints, with the labour provided by Old Believer builders known all over Estonia. Even as late as the 1920s, such buildings were constructed without blueprints.

Of the houses of worship, several could be classified as churches – the 1903 (added to in 1935) red-brick Varnja church and the 1930 (renovated in 1933) Mustvee church. In the case of the other, often very modest wood houses of worship, external signs of being associated with the Old Believer religion were not all that important. Tsarist and Orthodox repression had a role to play in this; it was decreed that Old Believer prayer houses must not be similar to churches or bear external church-like attributes. The Varnja sanctuary – larger than the small wooden chapels along the shores of the Peipsi – was built without any external church-like attributes and it received its domed bell tower only in 1935. It appears that the Estonian Old Believers grew accustomed to their houses of worship being very modest and even the Tallinn Old Believers' prayer house, built in 1930–1931, sprouted its first onion-domed steeple in only 2009. At the same time, it is precisely these modest wooden buildings that are distinctive examples of sacral architecture and Old Believers are one of Estonia's cultures that have clung most to their old traditions.

Резюме: Русские староверы и их святилища в Эстонии в XVII–XXI вв.

Яанус Плаат

Статья дает обзор истории русских староверов в Эстонии и строительства их молитвенных домов и скитов на западном берегу Чудского озера, а также в Тарту и Таллинне. Рассматриваются различные их течения (в Эстонии были преимущественно поморы и федосеевцы) и единоверцы Муствеэ. Более детальное наблюдение произведено над участью староверов начиная с середины 20 века.

Русские староверы жили в Эстонии с конца XVII столетия. Их количество особенно увеличилось в XIX веке, несмотря на притеснения со стороны властей и православной церкви, и ненамного уменьшилось даже в тяжелые годы репрессий (в 1820–50-е годы). По данным переписи населения 1897 года на территории Эстонии проживало около 6700 староверов (0,7 % населения) и по переписи 1934 года – 5276 (0,5 % жителей Эстонии). Преследование со стороны властей староверы испытывали в 1920–30-х годах, и особенно – в советский период, хотя 11 их общин все-таки продолжали действовать. В то же время приходы в советский период пережили большое падение. В начале 1960-х годов, во время больших церковных праздников в молельные дома староверов Эстонии ходили около 1600 человек, а в конце 1980-х – около 600 человек (по данным уполномоченного по церковным делам ЭССР). Вероятно, сегодня это число ненамного больше по сравнению со спадом в 1980-х годах. Еще меньше с советских времен стало тех, кто постоянно ходит на богослужения и исповедь, соблюдает пост и следует другим обычаям староверов. Хотя приходы оправились в условиях свободы вероисповедания начиная с 1990-х годов, согласно переписи населения 2000 года среди совершеннолетних жителей Эстонии только 2515 считают себя староверами по вероисповеданию. Если к ним прибавить староверов по рождению и по культуре, то это число значительно больше, по собственным подсчетам староверов их в Эстонии около 5000.

Сегодня староверы Чудского озера живут преимущественно в городах Муствеэ и Калласте, маленьких деревнях с одной улицей на побережье и на острове Пийрисаар. На протяжении веков в их староверские центры подселялись эстонцы, православные и неверующие русские, однако русские староверы сохранили связанный со своей религией идентитет и самобытную культуру. С другими смешивались не много, хотя с советских времен смешанные браки были распространены и среди староверов. Это было обусловлено отъездом молодежи в города. Большая часть староверов живет в Тарту и Таллинне, а также и в других местах Эстонии. Религия являлась началом идентитета большинства староверов до второй половины XX века, когда более молодые поколения начали отдаляться от религии предков (особенно явно с 1960-х годов). В последние десятилетия активными последователями староверства остались преимущественно представители старшего поколения. Конечно, начиная с 1990-х годов культурный идентитет староверов укрепляется, по большим ре-

лигиозным праздникам он объединяет сотни староверов по всей Эстонии. Многие потомки староверов, которые на самом деле уже верующими не являются, время от времени бывают на больших церковных праздниках, ассоциируют себя с культурой староверов и крестят своих детей в староверских церквях.

Во всех крупных староверских общинах имеются свои моленные дома или церкви. История строительства этих моленных домов уходит как минимум в 18 век. Первый скит староверы основали в Ряпина прибол. в 1710 году, а первый моленный дом, как известно, – в 1740 году, в деревне Кюкита. На сегодняшний день сохранилось 11 молитвенных домов, 9 из них находятся на западном побережье Чудского озера. Обобщая, про моленные дома эстонских староверов можно сказать, что староверы уделяли необыкновенно много внимания архитектурной и художественной стороне своих молитвенных домов. В большинстве случаев архитекторы зданий молелен не известны. Архитекторы из среды староверов также не известны, а известные архитекторы-инженеры (в случае с построенными в XX веке храмами староверов) были, вероятно, выбраны относительно случайно. До XX века большинство молитвенных домов возникло, по-видимому, без проекта, строителями были известные на всю Эстонию умелые строители-староверы. Без проектов строили, очевидно, вплоть до 1920-х годов.

Из сохранных до сих пор староверских храмов своими размерами выделяются построенная в 1903 году (дополненная в 1935 г.) церковь Варнья из красного кирпича и построенная в 1930 году (перестроенная в 1933 г.) церковь Муствеэ. У других, как правило, скромных деревянных моленных домов не было никаких важных ассоциирующихся со староверами внешних признаков. Существенную роль здесь сыграли царская власть и православная церковь – через репрессии и указания, согласно которым староверским моленным домам было запрещено походить на церкви и иметь в архитектуре внешние атрибуты церкви. Также в сравнении с маленькими деревянными моленями на берегу Чудского озера значительно более крупный храм Варнья был построен без какой-либо внешней церковной атрибутики и обрел башню с часами и куполом только к 1935 году. Вероятно, эстонские староверы привыкли к скромным храмам. Даже построенный в 1930–1931 годы молитвенный дом таллинских староверов был увенчан башней с луковичным куполом только в 2009 году. В то же время именно эти скромные деревянные молитвенные дома являются своеобразным образцом сакральной архитектуры, и культура староверов – одна из наиболее сохранивших старые традиции культур в современной Эстонии.